

The Transformation of the Concept of Divine Infinity in the Greek Tradition: With Emphasis on the Theology of Gregory of Nyssa

Hasan Ahmadizadeh

Associate Professor, Department of Religions and Philosophy, University of Kashan, Kashan, Iran.
hasan.ahmadizade@gmail.com

Abstract

Original Research

The concept of infinity has deep roots in ancient Greek thought, yet its historical development does not exhibit a continuous evolution. This article traces the ontological-theological trajectory of infinity in Greek philosophy and its transformation into a divine attribute, with emphasis on Gregory of Nyssa's theology. Greek thinkers employed *apeiron* to denote both quantitative and qualitative infinity, though the latter predominates in theological contexts. Plato and Aristotle rejected divine infinity as incompatible with perfection, equating it with formlessness and deficiency. By contrast, Philo of Alexandria and Plotinus initiated a crucial shift by attributing infinity to God, linking it to divine incomprehensibility and transcendence. Gregory of Nyssa represents the culmination of this development, being the first thinker to offer a detailed account of divine infinity. His theology, however, remains ambiguous: while some passages suggest God is infinite in essence, others emphasize divine incomprehensibility within a negative theological framework. Gregory's approach oscillates between ontological and epistemological interpretations, ultimately employing infinity to articulate divine transcendence and the human spiritual journey toward God. The study concludes that Gregory's notion of divine infinity, though conceptually imprecise, significantly transformed Christian theology by establishing infinity as a primary divine attribute.

Keywords: Divine Infinity, Greek Philosophy, *Apeiron*, Gregory of Nyssa, Negative Theology, Divine Incomprehensibility

Received: 2025/10/20 ; Received in revised form: 2026/03/22; Accepted: 2026/04/29; Published online: 2026/05/06

■ Ahmadizadeh, H. (2026). The Transformation of the Concept of Divine Infinity in the Greek Tradition: With Emphasis on the Theology of Gregory of Nyssa. *Journal of Philosophical Theological Research*, 28(2), 133-154. <https://doi.org/10.22091/jptr.2026.13673.3358>

■ © The Authors

Introduction

The concept of infinity constitutes one of the most profound and challenging notions in the history of Western thought. Its trajectory from pre-Socratic philosophy to Christian theology reveals a complex transformation in which a mathematical and cosmological concept gradually acquired theological significance. Unlike other fundamental philosophical concepts, the history of infinity in ancient Greek thought does not follow a continuous development but exhibits diverse and sometimes contradictory interpretations. Pre-Socratic philosophers, particularly Anaximander, conceived of the *apeiron* as the originating principle of all things, possessing both ontological and ethical significance. The Pythagoreans, by contrast, adopted a negative attitude toward infinity, emphasizing its association with indeterminacy and imperfection.

The decisive turn regarding divine infinity came with Plato and Aristotle, who rejected its attribution to God on the grounds that infinity entails formlessness and imperfection. For them, determination and form were essential to perfection, and God, as the most perfect being, could not be characterized by the absence of form. This view, however, was challenged by the Neoplatonic tradition, particularly Plotinus, who identified the One as infinite precisely because it transcended all determination. Philo of Alexandria, drawing on Jewish theological resources, also contributed to this transformation by linking divine infinity with incomprehensibility. This article examines the transformation of divine infinity from Greek philosophy to Gregory of Nyssa's theology. The central question is: How did infinity, initially viewed as a mark of imperfection, become a primary attribute of God? By tracing these developments, the article demonstrates that Gregory played a pivotal role in establishing divine infinity as a cornerstone of Christian theology.

The Development of Divine Infinity in Greek Philosophy

Pre-Socratic and Platonic-Aristotelian Perspectives. The earliest Greek thinkers engaged with infinity primarily as a cosmological principle. Anaximander identified the *apeiron* as the origin of all things—a principle unlimited in time and space, governing the cosmos in a quasi-divine manner. However, it remained unclear whether this *apeiron* was material, abstract, or divine. For Anaximander, infinity denoted the absence of limitation rather than a positive attribute.

Plato and Aristotle fundamentally rejected this conception. For Plato, indeterminacy signified deficiency requiring the formative activity of the Demiurge. Form and determination were essential to being. Aristotle defined infinity in quantitative terms and denied the existence of actual infinity, viewing it as merely potential. Consequently, God, as the most perfect being, could not be infinite. This view dominated Western thought for centuries.

The Neoplatonic Reversal. The crucial shift toward affirming divine infinity occurred within Neoplatonism. Philo of Alexandria was among the first to explicitly attribute infinity to God, arguing that God is incomprehensible precisely because he is infinite, transcending all spatial and temporal limitations. Philo's innovation lay in linking divine infinity with incomprehensibility, providing an epistemological rationale

for negative theology.

Plotinus completed this reversal by identifying the One as infinite. For Plotinus, determination was precisely what limited and diminished perfection. The One, as the ultimate principle, transcended all determination; its infinity was a mark of absolute transcendence. However, Plotinus also applied infinity to matter and evil, indicating the concept was not univocally attributed to the divine. Despite this ambiguity, Plotinus paved the way for Christian theologians to conceive of God as infinite without sacrificing divine perfection.

Gregory of Nyssa and the Theology of Divine Infinity

The Ambiguity of Divine Infinity in Gregory's Thought. Gregory of Nyssa stands as the first Christian theologian to offer a detailed account of divine infinity. He repeatedly affirms that God is infinite and considers this attribute essential to the divine nature. In his *Contra Eunomium*, he emphasizes the ontological chasm between uncreated and created natures: one is finite, the other infinite. This contrast underscores divine transcendence and the inadequacy of human concepts.

However, scholars disagree on Gregory's precise meaning. One interpretation holds that God's essence itself is infinite, ontologically unlimited. Another interpretation suggests that Gregory's language functions within negative theology, emphasizing that God is incomprehensible and beyond all names. The article argues that both interpretations find textual support, reflecting the inherent difficulty of the concept rather than a deficiency in Gregory's thought. He employs *apeiron* in multiple senses without clearly distinguishing them. This imprecision does not diminish his contribution: he established divine infinity as a central theological category.

The Epistemological and Ontological Dimensions. Gregory's treatment encompasses both epistemological and ontological dimensions. Epistemologically, divine infinity entails incomprehensibility: because God is infinite, the human mind cannot fully grasp his essence. Gregory employs Moses' ascent of Mount Sinai to illustrate this: Moses continually ascends toward God, yet the journey never ends because God is infinite. This vision of endless progress (*epektasis*) becomes central to Gregory's spiritual theology, shaping human perfection as endless participation in the infinite divine life.

Ontologically, divine infinity serves to protect divine transcendence and absolute perfection. If God were finite, he would be limited by something beyond himself, compromising his perfection. Gregory argues that conceiving God as finite implies something greater encompasses him. The only way to preserve divine perfection is to affirm that God is infinite, transcending all limitations. This ontological reading points toward God as the absolute ground of all being.

Conclusion

This study has traced the transformation of divine infinity from Greek philosophy to Gregory of Nyssa's theology. The concept underwent a significant reversal: from being viewed as a mark of imperfection in Platonic and Aristotelian thought, it became a

primary attribute of divine perfection in Neoplatonism and Christian theology. Gregory played a pivotal role, being the first thinker to offer a detailed treatment of divine infinity and incorporate it into a comprehensive theological vision.

Gregory's contribution remains conceptually ambiguous. He employs *apeiron* in multiple senses—ontological infinity, qualitative transcendence, and epistemological incomprehensibility. This ambiguity reflects the inherent difficulty of the concept rather than a deficiency in Gregory's thought. What is clear is that Gregory established divine infinity as a cornerstone of Christian theology, linking it to both divine transcendence and human spiritual transformation.

The implications extend beyond intellectual history. Gregory's vision of endless progress toward the infinite God offers a profound account of human perfection as dynamic participation in an infinite good rather than attainment of a finite end. This vision shaped subsequent Christian theology, influencing thinkers from Maximus the Confessor to modern theologians. The concept of divine infinity, transformed from a Greek philosophical notion into a central Christian teaching, continues to challenge and inspire theological reflection on the nature of God and the human relationship to the divine.

References

- Aristotle. (1999). *Samāʿ-e Ṭabīʿī (Fīzīk)* (M. H. Lotfī, Trans.). Ṭarḥ-e Now. [In Persian]
- Geljon, A.-K. (2005). Divine infinity in Gregory of Nyssa and Philo of Alexandria. *Vigiliae Christianae*, 59(2), 152–177.
- Gregory of Nyssa. (1978). *The life of Moses* (A. J. Malherbe & E. Ferguson, Trans.).
- Gregory of Nyssa. (1999). *Saint Gregory of Nyssa: Ascetical works* (V. W. Callahan, Trans.). The Catholic University of America Press.
- Gregory of Nyssa. (2007). *Contra Eunomium II* (S. G. Hall, Trans.). Brill.
- Gregory of Nyssa. (2023). *On the human image of God*. Oxford University Press.
- Huffman, C. (2005). Archytas of Tarentum: Pythagorean, philosopher and mathematician king. Cambridge University Press.
- Jaeger, W. (1936). *The theology of the early Greek philosophers*. Oxford University Press.
- Motia, M. (2022a). Imitations of infinity: Gregory of Nyssa and the transformation of mimesis. University of Pennsylvania Press.
- Motia, M. (2022b). Dionysius and Gregory of Nyssa. In M. Edwards (Ed.), *The Oxford handbook of Dionysius the Areopagite*. Oxford University Press.
- Sweeney, L. (1992). Divine infinity in Greek and medieval thought. Peter Lang.
- Žiāʿī, A. A. (2021). *Moʿal-e Bī-Nihāyat dar Riyāzīyāt va Falsafeh*. Intishārāt-e Beyn al-Melālī-ye Amīn. [In Persian]

تحول مفهوم بی‌نهایت الهی در سنت یونانی با تأکید بر الهیات گریگوری نیسایی

حسن احمدی‌زاده

دانشیار، گروه ادیان و فلسفه دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. hasan.ahmadizade@gmail.com

چکیده

علمی - پژوهشی

یونانیان و نیز الهی‌دانان مسیحی‌ای که متأثر از آن‌ها بوده‌اند، مانند گریگوری نیسایی، با رویکردهای مختلفی از مفهوم بی‌نهایت سخن گفته‌اند. در اسناد این مفهوم به خداوند، دقیقاً مشخص نیست که ایشان چه معنایی از آن در نظر دارند. یونانیان هم از بی‌نهایت کمی سخن گفته‌اند هم از بی‌نهایت کیفی. اما اکثر ایشان و نیز الهی‌دانان مسیحی، در درجه اول، به بی‌نهایت نه از نظر کمیت، بلکه به عنوان کیفیتی منحصر به فرد از خداوند می‌اندیشند، کیفیتی که ارتباط مستقیمی با عدد و اندازه‌گیری ندارد. از نظر گریگوری، طبیعت الهی تغییرناپذیر و فاقد هر گونه صندی است که بتواند او را محدود سازد، و از آنجا که خداوند هیچ صندی ندارد، در نیکویی و دیگر کمالات بی‌حد و حصر است. در جستار حاضر تلاش خواهیم کرد تا سرگذشت هستی‌شناختی -الهیاتی مفهوم بی‌نهایت در اندیشه یونانیان باستان و تأثیر آن در دیدگاه گریگوری نیسایی را بررسی کنیم. این مفهوم به بخشی از الهیات سلبی در آثار گریگوری نیسایی تبدیل می‌شود. از نظر او، به دلیل شدت تعالی خداوند، ذات او را نمی‌توان با هیچ نامی بیان کرد. گریگوری اولین متفکری است که به تفصیل در مورد بی‌نهایت الهی بحث می‌کند، اگرچه این مفهوم در دیگر پدران کاپادوکیه‌ای نیز ظاهر می‌شود.

کلیدواژه‌ها

خداوند، یونان باستان، آپایرون، گریگوری نیسایی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۸؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۱/۰۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۹؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۲/۱۶

□ احمدی‌زاده، حسن. (۱۴۰۵). تحول مفهوم بی‌نهایت الهی در سنت یونانی با تأکید بر الهیات گریگوری نیسایی. پژوهش‌های فلسفی - کلامی، ۲۸(۲)، ۱۳۷-۱۵۴. <https://doi.org/10.22091/jptr.2026.13673.3358>

مقدمه

در این جستار، تلاش خواهیم کرد تا مفهوم بی‌نهایت در اندیشه یونان باستان را، با تأکید بر آراء گریگوری نیسایی، مورد توجه قرار دهیم. مفهوم بی‌نهایت، آن گونه که امروزه فهم می‌کنیم، مانند بسیاری دیگر از آموزه‌های مهم فلسفی، ریشه در اندیشه یونان باستان دارد. بر خلاف سایر مفاهیم مهم فلسفی، تاریخچه مفهوم بی‌نهایت هیچ گونه تحول هماهنگ و پیوسته‌ای را در تاریخ اندیشه‌های یونان باستان نشان نمی‌دهد.

برخی فیلسوفان پیشاسقراطی بی‌نهایت را به منشأ همه موجودات نسبت می‌دادند. از نخستین پاره‌نوشته‌های پیشاسقراطی، بی‌نهایت همواره دغدغه‌ای اساسی در اندیشه غربی بوده است. آناکسیماندر اصل و منشأ موجودات را آپایرون می‌دانست. از نظر او، این اصل هم دارای اهمیت هستی‌شناختی و هم اهمیت اخلاقی است. فیثاغوریان رویکرد منفی نسبت به بی‌نهایت داشتند و بر فقدان قطعیت مرتبط با آن تأکید می‌کردند (Huffman, 2005, pp. 540–550). اما افلاطون و ارسطو بی‌نهایت را مفهوم چندان مهمی تلقی نمی‌کردند. آن‌ها نمی‌پذیرفتند که بی‌نهایت می‌تواند از ویژگی‌های خداوند باشد، زیرا بی‌نهایت فقدان صورت و در نتیجه فقدان کمال است. ارسطو حتی فراتر رفت و به یک معنا وجود بی‌نهایت بالفعل را انکار کرد (Phys. 3.6, 206a13–14). با وجود این، در نوافلاطون‌گرایی، علاقه فزاینده‌ای به بی‌نهایت آغاز شد، و از آن پس نامتناهی بودن گاهی به خداوند نسبت داده می‌شد. این موضوع در آثار گریگوری نیسایی (حدود ۳۳۵–۳۹۵ میلادی) به اوج خود می‌رسد؛ او خدا را، قبل از هر چیز، بی‌نهایت می‌دانست. البته این که آیا او ذات خدا را بی‌نهایت می‌دانسته یا فقط منظورش این بوده که ذات خدا قابل درک نیست، محل اختلاف نظر میان پژوهشگران الهیات مسیحی است. برای مرور مختصری بر این مضامین اصلی، نخست مسئله‌ای را بیان خواهیم کرد که افلاطون و ارسطو صورت‌بندی می‌کنند. سپس به توسعه تدریجی تصورات ابجایی از بی‌نهایت الهی توجه خواهیم کرد. همچنین در خصوص فیلون و افلوطین نیز سخن خواهیم گفت. و سپس تصور گریگوری از بی‌نهایت را با جزئیات کمی بیشتر از سایر متفکران بیان خواهیم کرد. در نهایت، تلاش خواهیم کرد تصویر گسترده‌تری از مضامین مشترک در مورد بی‌نهایت خداوند را در اندیشه یونان باستان ارائه دهیم.

ملاحظات روش‌شناختی مسئله

در اینجا لازم است به چند پیش‌فرض روش‌شناختی در این پژوهش توجه داشته باشیم: از آنجا که پژوهش حاضر یک بررسی اجمالی از دوره‌ای بسیار طولانی از تاریخ است، به آراء برخی از فیلسوفان

و نیز به برخی از مسائل مرتبط توجه نخواهد شد. به غیر از ارسطو، این امر به ویژه در مورد تمام مواجهه‌های کمی با بی‌نهایت، مانند مواجهه فیثاغوریان و پارادوکس‌های زنون، صادق است. اگرچه تمرکز اصلی جستار حاضر بر مفهوم بی‌نهایت به عنوان یکی از اوصاف خداوند است، اما نمی‌توان آن را، خصوصاً در اندیشه یونان باستان، به راحتی از مفهوم خود بی‌نهایت جدا کرد. بنابراین، همچنین در خصوص برخی از تفکرات کلی راجع به مفهوم بی‌نهایت سخن خواهیم گفت، اما این به منظور درک بهتر مفهوم صفت بی‌نهایت در خداوند است. در پژوهش حاضر از طرح مفهوم بی‌نهایت در اندیشه یونان باستان بهره برده‌ایم تا بتوانیم با ارائه توضیحات تاریخی متناسب و مرتبطی از این مفهوم، جایگاه آن را در اندیشه گریگوری نیسایی بهتر تبیین کنیم. از آنجا که گریگوری در الهیات مسیحی بیشتر به عنوان یک الهی‌دان معروف است تا یک فیلسوف، لذا آگاهی از سیر تاریخی مفهوم بی‌نهایت تا پیش از او و نحوه بهره‌گیری الهیاتی او از این مفهوم ضروری است.

اصطلاحات و مفاهیم اساسی

یکی از مشکلات اساسی برای فهم مراد فیلسوفان و الهی‌دانان غربی از مفهوم بی‌نهایت این است که در زبان انگلیسی معمولاً تنها یک اصطلاح برای این مفهوم وجود دارد: *infinity*. از این اصطلاح دست‌کم برای بیان دو معنا از بی‌نهایت استفاده شده است. نخست، مفهوم بی‌نهایت ریاضی یا کمی است. مراد از بی‌نهایت ریاضی بی‌نهایت هستمندی‌های ریاضی مانند اعداد و مجموعه‌ها است. اما بی‌نهایت کمی اعم از بی‌نهایت ریاضی است، چرا که هم شامل آن می‌شود هم بی‌نهایتی که صرفاً ریاضی نیست، اما مدلی بر حسب بی‌نهایت ریاضی برای آن وجود دارد. رایج‌ترین هستمندی‌هایی که گاهی در این معنای کمی، اما نه به نحو صرفاً ریاضیاتی، بی‌نهایت به شمار می‌آیند فضا و زمان هستند. اما موارد متعدد دیگری نیز وجود دارند، مانند روح یا مدار یک سیاره. البته برخی از ریاضی‌دانان بر این باورند که اساساً مفهوم بی‌نهایت ریاضیاتی را نمی‌توان تعریف کرد، چرا که هر تلاشی برای تعریف بی‌نهایت در عمل به معنای محدود کردن آن است. اما هر مفهوم بی‌نهایت، گرچه در ظرف ذهنی محدود و متناهی است، در واقعیت دلالت بر معنا یا مصداقی بی‌نهایت دارد (ضیائی، ۱۴۰۰، ص. ۲۰).

دومین مفهوم اساسی مفهوم بی‌نهایت کیفی است، که به مراتب مبهم‌تر از مفهوم بی‌نهایت کمی است. بی‌نهایت کیفی نفی یک ویژگی است یا ابراز این که یک هستمندی یا یک ویژگی خاص، از جنبه‌ای معین، نامحدود است. همچنین بی‌نهایت کیفی ممکن است به معنای نفی تمام ویژگی‌های یک هستمندی باشد، که در این صورت یا به معنای نامتعیین بودن یا نامحدود بودن، یا تلقی خاصی از یک وجود مطلق خواهد بود. بی‌نهایت در این تلقی به خداوند نسبت داده شده است (Wolfson, 1934).

(Vol. 1, pp. 133-134). در یونان باستان معمولاً از واژه *ἀπειρον* (آپایرون) برای اشاره به بی‌نهایت و از واژه *ἀόριστον* برای اشاره به نامتعیین بودن استفاده می‌شده است. با این حال، گاهی اوقات این دو واژه به جای یکدیگر استفاده می‌شدند و این که کدام مفهوم را بیان می‌کنند اغلب پرسشی است که جای تأمل بیشتری دارد (Sweeney, 1992, p. 15).

پیشینه پژوهش

در خصوص موضوع جستار حاضر تاکنون هیچ پژوهشی در زبان فارسی صورت نگرفته است. البته در پژوهش‌هایی که به بررسی اندیشه‌های الهیاتی قرون وسطی و آباء کلیسا اختصاص یافته‌اند گاهی از تأثیر اندیشه‌های یونانیان بر آباء کلیسا و نیز از آراء و آثار گریگوری نیسایی سخن به میان آمده است. اما هیچ پژوهش مستقلی به بررسی تاریخی مفهوم بی‌نهایت، اقسام و جایگاه آن در مباحث هستی‌شناختی و الهیاتی یونان باستان و آباء کلیسا نپرداخته است. اما در آثار قرون وسطی پژوهان و یونان پژوهان غربی، پژوهش‌های اندکی در خصوص مباحث فلسفی، تاریخی و الهیاتی مفهوم بی‌نهایت در اندیشه‌های یونانیان باستان و آباء کلیسا صورت گرفته است.

از این رو بیشتر منابع علمی جستار حاضر این دست از پژوهش‌های انگلیسی‌زبان است، مانند مجموعه مقالاتی با عنوان بی‌نهایت خداوند: چشم‌اندازهای نوین در الهیات و فلسفه، که انتشارات دانشگاه نورتردام در سال ۲۰۱۹ میلادی منتشر کرده است. همچنین از برخی آثار گریگوری نیسایی نیز که به زبان انگلیسی ترجمه شده و بر آن‌ها شروخی نیز نگاشته شده استفاده کرده‌ایم.

افلاطون، ارسطو و نسبت دادن بی‌نهایت به خداوند

فیلسوفان پیشاسقراطی در تلاش برای تبیین منشأ جهان به عناصر مختلفی اشاره کردند، اما همه آن عناصر هستومندهای نسبتاً ملموسی بودند که برای توضیح چگونگی یا چرایی پیدایش جهان مناسب نبودند. آناکسیماندر بود که ایده پیچیده‌تری را مطرح کرد. او نامتناهی یا نامتعیین را مبدأ همه چیز دانست و برای آن از اصطلاح آپایرون استفاده کرد. دقیقاً مشخص نیست که او واقعاً از آپایرون برای اشاره به چه چیزی استفاده می‌کرده است.

این موجود حتی ممکن است مادی بوده باشد. حتی ممکن است آناکسیماندر تصویری از نامتناهی در قالب یک بی‌نهایت انتزاعی داشته بوده باشد، اگرچه چنین چیزی بعید به نظر می‌رسد. آنچه به‌وضوح می‌توانیم بدانیم تمایل به این باور است که منبع هستی فاقد محدودیت‌های معینی است. برای مثال، آپایرون در زمان محدود نیست: نه آغاز دارد و نه پایان. همچنین آپایرون در فضا نیز محدود نیست (ارسطو، ۱۳۷۸، ص. ۳۰).

این لزوماً به این معنا نیست که منبع هستی خارج از فضا است، اما چنین به نظر می‌رسد که از نظر آناکسیماندر آن امر نامتناهی می‌تواند جهان را در بر بگیرد. آنچه می‌دانیم این است که آپایرون در نقش مبدأ جهان و یک اصل حاکم عمل می‌کند و به نظر می‌رسد الهی باشد. مهم‌ترین فیلسوفان پس از آناکسیماندر نه تنها در مورد روایت او از منشأ جهان، بلکه در مورد بی‌نهایت بودن خداوند نیز اختلاف نظر داشتند.

افلاطون سهم چندانی در درک ما از مفهوم بی‌نهایت ندارد، اما ارسطو مهم‌ترین سهم را در طرح مفهوم بی‌نهایت در اندیشه غرب ایفا کرد، هرچند به نحو سلبی. او از بی‌نهایت صرفاً به صورت کمی سخن گفت و مهم‌تر از آن وجود بی‌نهایت بالفعل را انکار کرد (Aristotle, 1983, 4-9b204). این دیدگاه نسبت به بی‌نهایت تا زمان نظریه مجموعه‌های کانت ریاضیات را تسخیر کرد و امروزه نیز به شکل رویکردهای مختلف متناهی‌گرایانه به ریاضیات مطرح است. انکار وجود بی‌نهایت بالفعل بار سنگینی برای صفت بی‌نهایت در آموزه‌های الهیاتی خداوند بود.

افلاطون در خصوص عدم تعیین مرحله پیش از کیهانی با آناکسیماندر هم‌عقیده بود، اما در مهم‌ترین نکته با او اختلاف نظر داشت. از نظر افلاطون، شکل و تعیین نه از بی‌نهایت یا آپایرون، بلکه از دمیورژ می‌آید. بنابراین، آنچه در ابتدا وجود دارد، الهی نیست، بلکه توسط یک موجود الهی دیگر به شکل در می‌آید (تیمانوس، a-b53). نزد افلاطون و ارسطو، فقدان تعیین و شکل فقدان کمال است. بنابراین خدا نمی‌تواند بی‌نهایت باشد. گفتنی است که به نظر می‌رسد افلاطون و ارسطو هیچ یک مستقیماً به بی‌نهایت بودن خدا علاقه‌مند نبوده‌اند. این که خدا نمی‌تواند بی‌نهایت باشد بیشتر نتیجه فرعی مسائل مهم‌تر است. با وجود این، رویکرد آن‌ها در این موضوع برای به خطر انداختن تأملات بعدی در مورد بی‌نهایت بودن خدا کافی بود.

اگرچه ارسطو نسبت به مسئله بی‌نهایت بودن خداوند چندان توجهی نداشت، اما نقش بسزایی در طرح این مسئله در تاریخ فلسفه و الهیات غربی داشت. به طور خلاصه، موضع او در این مسئله را می‌توان چنین بیان کرد: بی‌نهایت کمی است و بالفعل وجود ندارد. هر دو مضمون در تعریف او از بی‌نهایت به «چیزی که عبور از آن غیر ممکن است، زیرا از نوعی نیست که بتوان از آن عبور کرد» (Aristotle, 1983, 3a204) وجود دارد. ارسطو استدلالی به ما ارائه نمی‌دهد که چرا بی‌نهایت باید فقط کمی باشد، و بنابراین جای تعجب نیست که تصور کیفی از بی‌نهایت، با کمی دانستن او، از بین نرفت. در اینجا می‌توان این پرسش را مطرح کرد که بی‌نهایت چه کاستی‌ای دارد که نمی‌تواند بالفعل موجود باشد. مهم‌ترین نکته به نظر می‌رسد تعریف باشد. فقط دو گزینه وجود دارد. یک مجموعه بالقوه بی‌نهایت پیموده نمی‌شود. در این صورت، به عنوان یک بی‌نهایت بالفعل وجود نخواهد داشت. اما، اگر قرار باشد پیموده شود، طبق تعریف، بی‌نهایت نخواهد بود! به نظر می‌رسد که ارسطو

بی‌نهایت را به گونه‌ای تعریف کرده است که وجود بالفعل آن را طبق تعریف منتفی می‌کند. اگرچه این موضوع مستقیماً به بی‌نهایت بودن خداوند مربوط نمی‌شود، اما بر این نکته تأکید می‌کند که مفهوم بی‌نهایت بودن خداوند، نزد یونانیان پس از افلاطون و ارسطو، چندان مورد توجه قرار نگرفت.

فیلون و افلوپین

پس از رویکرد نه چندان خوش‌بینانه افلاطون و ارسطو، فیلون اسکندرانی بی‌نهایت را به خداوند نسبت داد. استدلال فیلون، به عنوان اولین کسی که در سنت غربی به مفهوم بی‌نهایت به مثابه صفتی برای خداوند توجه نمود، مبتنی است بر دیدگاه او در خصوص درک‌ناپذیری خداوند. به زعم او، خدایی که محصور یا محدود به ادراکات ما نباشد، یعنی درک‌ناپذیر باشد، ممکن است چونان خدای بی‌نهایت تلقی شود. فیلون بر این باور است که تلاش برای درک ذات خدا پایان ندارد، و بنابراین انسان‌ها در راه شناخت بیشتر و بیشتر خدا هستند، اما این هرگز پایان نمی‌یابد (Geljon, 2005, p. 82). بنابراین او به صراحت درک‌ناپذیری را به مفهوم بی‌نهایت پیوند می‌دهد. از نظر فیلون، خدا به هیچ چیز، از جمله فضا و زمان، محدود نمی‌شود. او همچنین بر این باور بود که قدرت، حاکمیت و نیکویی خدا نامحدود است. از این رو، به زعم او، نشانه‌هایی وجود دارد مبنی بر این که خداوند نامحدود است و برخی از صفات او نیز نامحدود و بی‌نهایت هستند. تأکید او بر درک‌ناپذیری خداوند تغییر عمده‌ای نسبت به افلاطون و ارسطو به شمار می‌آید، اما برخی بر این باورند که همچنان ممکن است او اولین کسی نباشد که به مفهوم بی‌نهایت به مثابه صفتی برای خداوند رسیده است. این از آن جهت است که او ممکن است به طور ضمنی خدا را بی‌نهایت تصور کرده باشد، اما به این نتیجه صریح نرسیده باشد که بی‌نهایت بودن خدا یکی از صفاتی است که باید در آموزه‌های خدا باورانه گنجانده شود. با این حال، این که او چقدر توانست از افلاطون فاصله بگیرد قابل توجه است - او مشخصاً عدم تعین را عدم کمال در نظر نمی‌گرفت (Geljon, 2005, p. 95).

پس از گذشت نیم هزاره از زمان افلاطون و ارسطو، سرانجام افلوپین جرئت می‌کند که «واحد» خود را «بی‌نهایت» بنامد. این بی‌نهایت، بی‌نهایت به معنای عدم تعین بود. در واقع، هر تعینی به منزله یک تناهی است و بنابراین یک نقص در کمال محسوب می‌شود. این درست برعکس نظر افلاطون و ارسطو بود. همچنین «واحد» درک‌ناپذیر است. از آنجا که واحد هیچ تعینی ندارد، نمی‌توان آن را درک کرد (Enneads, 5.5.6). جالب توجه است که افلوپین قدرت «واحد» را نیز بی‌نهایت توصیف می‌کند (6.9.6). این نکته مهمی است، زیرا -صرف نظر از عدم تعین مطلق- مشخص نیست که بی‌نهایت وقتی به عنوان یک محمول استفاده نمی‌شود به چه معناست. بی‌نهایت و قدرت او به هیچ چیز محدود نمی‌شود، خواه فضا باشد یا هستی‌مندی‌های دیگر، بلکه ماسوای خودش را

تعیّن می‌بخشد. افلوپین بیشتر از بی‌نهایت در معنای هستی‌شناختی استفاده می‌کند و کمتر به رویکرد معرفت‌شناختی و امکان یا امتناع ادراک ما نسبت به آن توجه می‌کند. بنابراین افلوپین «احد بی‌نهایت» را منشأ و خاستگاه موجودات معرفی می‌کند. آنچه منشأ است، یعنی آنچه مقدم است، همه چیز را «در بر می‌گیرد». از این جهت، در دیدگاه او می‌توان فهمی کمابیش وحدت وجودی از بی‌نهایت بودن خداوند را ملاحظه کرد.

در اینجا لازم است به دو نکته توجه داشته باشیم. نخست، آنگاه که افلوپین از بی‌نهایت بودن احد یا خداوند سخن می‌گوید، همچنین پدیده‌های دیگری چون ماده و روح، و حتی شر را نیز بی‌نهایت می‌داند (1.8.3). از این رو تعارضی در دیدگاه او نسبت به امر بی‌نهایت ملاحظه می‌شود. در پاسخ می‌توان گفت که در مورد شر، بی‌نهایت عدم تعین و نوعی فقدان است، چنان که در دیدگاه افلاطون نیز فقدان تعین فقدان کمال است. این بدان معناست که فقدان تعین در جایی است که باید تعین وجود داشته باشد. در مورد «واحد» هیچ عدم تعینی در جایی که نباید عدم تعین وجود داشته باشد مطرح نیست، زیرا هر تعینی از واحد یک محدودیت و بنابراین فقدان کمال خواهد بود. با وجود این تفاوت میان بی‌نهایت بودن واحد و بی‌نهایت بودن شر، افلوپین به درکی از بی‌نهایت نرسید که بر اساس آن بتواند صفاتی مانند کمال مطلق، قدرت مطلق یا کمال اخلاقی را منحصرأ به خداوند نسبت دهد. این امر با گریگوری نیسایی ظهور و بروز می‌یابد.

دوم این که این الهیات سلبی بود که فیلون و افلوپین را قادر ساخت تا بی‌نهایت را به خداوند و واحد نسبت دهند. این بدان معناست که مفهوم بی‌نهایت - به استثنای قدرت بی‌نهایت خداوند - نسبتاً نزدیک به مفهوم عدم تعین است، که مفهومی سلبی است. همچنین اگرچه مطرح شدن مفهوم بی‌نهایت در اندیشه یونان باستان نسبتاً متنوع و با فهمی دشوار همراه است، اما دست‌کم می‌توانیم شاهد تحولی منسجم از این مفهوم در نوافلاطون‌گرایی باشیم. نسبت دادن بی‌نهایت به خداوند - همراه با الهیات سلبی - به تدریج در نوافلاطون‌گرایی اهمیت بیشتری پیدا می‌کند.

گریگوری نیسایی

گریگوری نیسایی یکی از سه متفکر اهل کاپادوکیا (بخشی از ترکیه کنونی) شناخته می‌شود که سهم مهمی در آموزه تثلیث داشتند. دو متفکر دیگر برادر بزرگ‌تر او باسیل و گریگوری نازیانزوسی بودند. با این حال، هر تلاشی برای کشف زمینه‌ای که زندگی او از آن برخاست، به دلیل پراکندگی اسناد و مدارک موجود، با مشکل مواجه می‌شود. از حدود ۳۷۰ تا ۳۹۰ میلادی، گریگوری نیسایی به عنوان چهره‌ای برجسته در میان مهم‌ترین نزاع‌های الهیاتی زمان خود حضور داشت. او در مقام اسقف، مجموعه‌ای از رساله‌های جدلی و نامه‌نگاری‌های شخصی را در دفاع از آنچه روایت ارتدوکس از

آموزه تثلیث و مسیح‌شناسی می‌دانست، نگاشت. همچنین او راهنمایی معنوی کلیسای خود را به عهده داشت. از این رو، مجموعه آثار او شامل مجموعه قابل توجهی از خطبه‌ها است که به تشریح آموزه‌های کتاب مقدس در خصوص باورهای درست و زندگی اخلاقی فاضلانه در کلیسا می‌پردازد (Abecina, 2024, p. 2).

از زمانی که اکهارد مولنبرگ، مورخ کلیسا، در سال ۱۹۶۵ ادعا کرد که گریگوری نیسایی نخستین کسی است که تبیین درستی از بی‌نهایت بودن به مثابه صفتی برای خداوند مطرح نمود، در مباحثی از الهیات مسیحی که به موضوع بی‌نهایت مربوط می‌شوند، به گریگوری ارجاع داده می‌شود (Abecina, 2024, p. 12). او در عبارات متعددی از خداوند به عنوان موجودی بی‌نهایت سخن گفته و نسبت دادن بی‌نهایت را مهم‌ترین چیزی می‌دانست که می‌توان درباره خداوند بیان کرد. تأملات او در خصوص مفهوم بی‌نهایت دلالت‌های معنایی معنوی قوی‌ای دارند. او در نامه‌ای علیه ائوئومیسوس^۱، یکی از مخالفانش در کاپادوکیا، می‌نویسد:

حائل میان طبیعت نامخلوق و موجود مخلوق، عظیم و نفوذناپذیر است. یکی متناهی است و دیگری نامتناهی؛ یکی در اندازه مناسب خود محدود است، چنان که حکمت آفریننده‌اش معین کرده است، اما دیگری بی‌نهایت است. یکی در امتدادی قابل اندازه‌گیری امتداد می‌یابد و به زمان و مکان محدود می‌شود، اما دیگری از هر تصویری از اندازه فراتر می‌رود و خردگریز است، هر قدر هم که ذهن را به دوردست‌ها بکشانیم. (Gregory of Nyssa, 2007, 2.69–70)

با وجود این، یک مشکل اساسی وجود دارد. ما می‌دانیم که او، قبل از هر چیز، خدا را بی‌نهایت می‌دانست. اما مفسران آثار او بر این باورند که مراد او از بی‌نهایت بودن خداوند دقیقاً مشخص نیست. بر اساس یک تفسیر، گریگوری نیسایی خدا را در ذات خود بی‌نهایت می‌دانست، یعنی موجودی ذاتاً بی‌نهایت که به هیچ حد وجودی و ماهوی محدود نیست. برخی دیگر ابراز داشته‌اند که از نظر گریگوری، خداوند هم در وجود یا ذات یا هستی خود بی‌نهایت است، و هم بی‌نهایت صفت و ویژگی‌های مختلف کمالی او مانند خیر و زیبایی است. بر این اساس، گریگوری با ارائه الهیاتی ایجابی هم طبیعت یا ذات خداوند را بی‌نهایت می‌داند و هم اوصاف او را. همچنین، بر اساس برخی عباراتی که از او نقل شده، خداوند از لحاظ زمانی نیز نامحدود و بی‌نهایت است و این حاکی از ابدیت و ازلیت اوست (Sweeney, 1992, p. 487).

برای‌تن می‌گوید گریگوری نیسایی در برخی آثارش برای تبیین مفهوم خدای نامتناهی به اصطلاح

آپایرون در یونان باستان توجه می‌کند. او این اصطلاح را گاهی به نامحدود در معنای کمی و منطقی آن معنا می‌کند و گاهی به بی‌پایان یا نامتناهی ذاتی یا هستی‌شناختی اشاره دارد. از این رو به نظر می‌رسد گریگوری فهم متفاوتی از این اصطلاح را با دو رویکرد مختلف ارائه می‌کند، اما تفاوت میان آن‌ها را چندان دقیق و روشن بیان نمی‌کند. در این صورت، انتساب بی‌نهایت به خداوند هم به معنای عدم تعیین منطقی خواهد بود و هم عدم تعیین وجودی و ذاتی، اما از این بیان فهم‌ناپذیری خداوند نتیجه نمی‌شود. اما تفسیر دیگری نیز وجود دارد که بر اساس آن گریگوری معتقد بود که ذات الهی فراتر از همه گزاره‌های الهیاتی است و تنها یک نام دارد که می‌تواند نمایانگر ذات خاص او باشد، و آن چنین است: برتر از همه نام‌ها (Brightman, 1973, pp. 104-105). بنابراین گریگوری بر این باور است که اصطلاح بی‌نهایت یا عدم تعیین را می‌توان در تعریف منطقی خداوند به کار برد. همچنین او بی‌انتهایی خداوند را به همراه بی‌ابتدایی او، یعنی ازلیت و ابدیت او را، مهم‌ترین توصیف از بی‌انتهایی یا عدم تعیین او می‌داند و بر این باور است که انسان برای داشتن درک بهتری از اوصاف خداوند باید روح خود را در دریای بی‌کران و بی‌نهایت خداوند مستغرق سازد و از این طریق خود را در مسیر رشد معنوی نیز قرار دهد. در واقع، یکی از تأثیرگذاری‌های مهم گریگوری در اندیشه مسیحی تأکید بر تقلید انسان از بی‌نهایت بودن خداوند و اشتیاق بی‌پایان او به خداست. به بیان دیگر، گریگوری نظریه‌پردازی جدیدی از مفهوم تقلید ارائه می‌دهد، زیرا او اصرار دارد که انسان‌ها در تقلید از خدای بی‌نهایت، نه با شبیه شدن به یک شیء ثابت، بلکه با گسترش بی‌نهایت عشق روح خود به خدا، دائماً به سوی خدای بی‌نهایت رشد می‌کنند (Motia, 2022, p. 5).

از سوی دیگر، برخی مانند گلیون بر این باورند که گریگوری در توصیف خدای نامتناهی از الهیات سلبی استفاده می‌کند و در برخی عباراتش به‌وضوح بیان می‌کند که ذات خداوند برای ذهن انسان کاملاً ناشناخته است و با هیچ اصطلاحی قابل بیان نیست. تنها چیزی که عقل انسان می‌تواند در مورد خداوند بداند این است که او وجود دارد. بنابراین مفهوم بی‌نهایت قطعاً برای گریگوری حائز اهمیت است، اما باید به عنوان بخشی از الهیات سلبی او تلقی شود. با این حال، گریگوری مشخص نمی‌کند که مفهوم بی‌نهایت بیانگر ذات خداوند است یا یک ایده وحدت‌بخش برای ذات و صفات او (Geljon, 2005, p. 168). پیش از گریگوری، بسیاری از الهی‌دانان قیاس‌ناپذیری خداوند با اوصاف انسانی را چالشی معرفت‌شناختی قلمداد می‌کردند و انسان را ناتوان از درک درست و عمیق خداوند می‌دانستند. اما تصور گریگوری از قیاس‌ناپذیری الهی ناظر به قوت یا ضعف قوای شناختی انسان نیست، بلکه ناظر به ماهیت خداست. از نظر گریگوری، خدا بی‌نهایت است و فراتر از دسترس هر فکر یا کلامی، هر چقدر هم که دقیق باشد. حتی موجودات غیرمادی نیز نمی‌توانند ذات خدا را بشناسند، زیرا شناخت مستلزم توانایی درک یا احاطه ذهنی بر چیزی است و هیچ راهی برای محدود کردن چیزی که مرز ندارد وجود ندارد. با این حال، به بی‌نهایت بودن خداوند نباید صرفاً از منظر

معرفت‌شناسانه نگریست، بلکه بیشتر باید آن را مسئله‌ای هستی‌شناسانه جلوه داد تا به زندگی انسان معنا دهد. به زعم او، تعالی خدا منافاتی با حضور او در جهان خلقت ندارد. این بدان معناست که ما در خدای ناشناخته زندگی و حرکت و وجود داریم (Motia, 2022, p. 113).

بنا بر آنچه بیان شد، می‌توان برای هر دو تفسیر شواهدی از آثار گریگوری نیسایی ارائه کرد. اما سه نکته وجود دارد که رویکرد الهیات سلبی را در عبارات او تقویت می‌کند.

نخست سیاق متون مرتبط است. اغلب نقل‌قول‌هایی که نشان می‌دهند گریگوری تعلیم می‌دهد که ذات خداوند نامتناهی است یا خداوند ذاتاً موجودی است نامتناهی، از نامه‌ او علیه ائوئومیوس ناشی می‌شوند. در آنجا گریگوری در پی رد کردن دیدگاه او بود، بنابراین چندان موضع خود را بیان نمی‌کند. اما دیگر آثار او، مانند زندگی موسی، بیشتر دارای رویکرد عرفانی هستند و به درک‌ناپذیری کامل خداوند توجه دارند.

نکته دوم این است که گریگوری علیه این باور ائوئومیوس استدلال می‌کند که یک نام واحد ذات خداوند را تعریف می‌کند. ائوئومیوس بر این باور بود که نام‌ها ذات چیزها را تعریف می‌کنند و در واقع با یک نام یا اصطلاح مشخص می‌توان ذات یک موجود را تعریف کرد. به زعم او در مورد خداوند این اصطلاح «نازایدگی»^۱ است، به معنای موجودی که از موجود دیگری زاده نشده است. اما گریگوری، برای مقابله با این دیدگاه، نمی‌پذیرفت که یک نام یا اصطلاح واحد بتواند ذات خداوند را تعریف کند، حتی اگر آن اصطلاح «نامتناهی بودن» باشد (Motia, 2022, p. 172).

نکته سوم این است که گریگوری بر پایه نامتناهی بودن خداوند درک‌ناپذیر بودن او را نتیجه می‌گیرد، در حالی که برخی از همعصران او بر این باور بودند که استفاده از نامتناهی بودن ذات خداوند برای اثبات درک‌ناپذیری او چندان استدلال معتبری نیست. به هر حال، گریگوری تلاش می‌کند تا ثابت کند که اگرچه ما می‌دانیم که خدای خالق وجود دارد، اما نمی‌دانیم که او در ذات خود چیست چرا که او درک‌ناپذیر است. اما اگر می‌دانیم خداوند نامتناهی است، پس درکی از خداوند داریم. از سوی دیگر، اگر خداوند درک‌ناپذیر است، پس چگونه دریافته‌ایم که او نامتناهی است؟ به دلیل همین ابهاماتی که برای او در نگاه معرفت‌شناسانه به بی‌نهایت الهی وجود داشته، او ترجیح می‌دهد که الهی‌دانان بی‌نهایت الهی را بیشتر از جنبه هستی‌شناسانه آن مورد توجه قرار دهند.

یک راه حل احتمالی این است که گریگوری به طور قطع الهیات سلبی را مطرح می‌کند، اما به‌درستی نمی‌تواند از آن بهره‌برد. در هر الهیات سلبی که به سکوت کامل ختم نشود، دیر یا زود تناقضاتی پدید می‌آید، زیرا برخی از صفات، مانند خیرخواهی بی‌نهایت خداوند، آن قدر ارزشمند

هستند که نمی‌توان آن‌ها را از خداوند سلب کرد. گریگوری رساله‌هایی نیز دارد که چندان در راستای تبیین و اثبات آموزه‌های الهیاتی مسیحیت نیستند، بلکه چنان که اشاره شد مانند زندگی موسی بیشتر رویکرد عرفانی دارند و فقط شامل مراقبه‌های خود او هستند. به نظر می‌رسد این رساله‌ها نیز از تفسیر دوم پشتیبانی می‌کنند:

او از آنچه گفته شد می‌آموزد که ذات الهی به خودی خود بی‌نهایت است و هیچ مرزی آن را در بر نمی‌گیرد. اگر ذات الهی به گونه‌ای درک شود که گویی توسط چیزی محدود شده است، باید به هر طریق همراه با آن مرز، آنچه را فراتر از آن است نیز در نظر گرفت. (Gregory of Nyssa, 1978, p. 236)

آنچه می‌توانیم با اطمینان بگوییم این است که گریگوری خداوند را نامتناهی می‌دانست، حال معنای دقیق آن هر چه باشد چندان در نوشته‌های او روشن نیست. او درک‌ناپذیری خداوند را به بی‌نهایت بودنش مرتبط می‌کند. جالب است توجه کنیم که دیدگاه افلاطون و ارسطو مبنی بر این که بی‌نهایت فقدان صورت و تعین است، و بنابراین فقدان کمال، در گریگوری کاملاً برعکس می‌شود. به زعم گریگوری، طبیعی‌ترین تأمل درباره خداوند این است که او بی‌نهایت است، چرا که اگر چنین نبود، این یک نقص و کمبود در خداوند به حساب می‌آمد. به‌سختی می‌توان استدلالی برای این امر در عبارات گریگوری یافت، چرا که به نظر می‌رسد او از این بیان بیشتر به مثابه ابزاری بلاغی بهره می‌برد، اگر چه برای او ابزار بدی به شمار نمی‌آید.

گریگوری، بیش از هر کس دیگری پیش از خود، درباره اسناد مفهوم یا صفت بی‌نهایت به خداوند سخن گفت و بی‌نهایت را مهم‌ترین ویژگی‌ای دانست که می‌توان به خدا نسبت داد. این امر او را در زمره معدود الهی‌دانان و متفکران تاریخ اندیشه غرب قرار می‌دهد که صفت بی‌نهایت را در تصور خود از خداوند در اولویت قرار می‌دهند. در میان این متفکران، او نخستین کسی است که شرح مفصلی از خدای بی‌نهایت یا نامتناهی ارائه داد. اگر این شرح مبهم است، باید اذعان کرد که این ممکن است تقصیر گریگوری نباشد، زیرا مفهوم بی‌نهایت خود مبهم است. نه او و نه پیشینیانش نتوانستند از اصطلاحات مختلف برای تمایز میان معانی گوناگون بی‌نهایت و مفاهیم مرتبط با آن استفاده کنند. آن‌ها از یک یا حداکثر دو اصطلاح استفاده می‌کردند.

جمع‌بندی نهایی

بر اساس آنچه بیان شد، اکنون تلاش خواهیم کرد تا به جمع‌بندی نهایی در خصوص نحوه مطرح شدن مفهوم بی‌نهایت به مثابه صفتی برای خداوند در اندیشه یونان باستان برسیم. روشن‌ترین موضوع

در اینجا این است که خود بی‌نهایت مفهوم دقیق و روشنی برای یونانیان و حتی پس از آن‌ها نبوده است. اصطلاح آپایرون در آثار و اندیشه‌های ایشان برای بیان مفاهیم مختلفی به کار رفته است.

مفاهیم مختلف بی‌نهایت

بی‌نهایت ریاضیاتی و کمی

دقیق‌ترین یا ملموس‌ترین مفهوم بی‌نهایت مفهوم بی‌نهایت ریاضی است. اگرچه از نظر ریاضی‌دانان، در طرح مفهوم بی‌نهایت، پارادوکس‌های بسیاری به آسانی پدید می‌آیند، اما دست‌کم روشن است که منظور کسی که از بی‌نهایت ریاضی سخن می‌گوید چیست. این موضوع در مورد بی‌نهایت کمی غیرریاضی نیز صادق است، که معمولاً، اما نه همیشه، برحسب بی‌نهایت ریاضی توصیف می‌شود، برای مثال، بی‌نهایت زمان یا فضا.

بی‌نهایت به مثابه عدم تعین

با وجود این، مفاهیم دیگری نیز وجود دارند که با همین اصطلاح، یعنی بی‌نهایت یا آپایرون، بیان می‌شوند. معمولاً این مفاهیم ذیل عنوان «بی‌نهایت کیفی» مطرح می‌شوند. مهم‌ترین مفهوم غیرکمی بی‌نهایت در اندیشه یونان باستان مفهوم «نامتعین بودن» است که با اصطلاحات مختلفی بیان شده است. انواع گوناگونی از نامتعین بودن وجود دارند. یک نوع آن نامتعین بودن یک مقدار یا ویژگی است، و نوع دیگر نامتعین بودن همه ویژگی‌ها است. همچنین می‌توان میان نامتعین بودن معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی نیز تمایز قائل شد. در خصوص خدای نامتناهی، بیشتر به مفاهیمی از بی‌نهایت توجه می‌شود که حاکی از نامتعین بودن همه ویژگی‌ها هستند. فیلسوفان یونان باستان نامتعین بودن هستی‌شناختی را به دو دلیل ترجیح می‌دادند: نخست کارکرد نظام‌مند آن برای منشأ جهان بود، زیرا به نظر برخی بدیهی می‌رسید که تمام این تنوع از تنوع دیگری ناشی نشده، بلکه از یک موجود نامتعین کامل به وجود آمده است. دلیل دیگر این بود که آن‌ها را از نگاه شخص‌محور نسبت به خداوند بی‌نیاز می‌کرد. شخص بودن یک تعین بود و بنابراین باید یک محدودیت یا نقص در کمال تلقی می‌شد. الهی‌دانان غالباً به شخص بودن خدا باور داشته‌اند. بر این اساس، دست‌کم یک ویژگی وجود دارد که وجود الهی را تعیین می‌کند و در صورت نامتعین بودن مطلق، آن را محدود می‌کند، که این خود یک نقص خواهد بود. این تفسیر الهی‌دانان از نامتعین بودن را پیچیده می‌کند. یک ابزار هرمنوتیکی یا معرفت‌شناختی آشکار استفاده از مفهوم «درک‌ناپذیری خداوند» است، به طوری که استدلال‌هایی که به نظر می‌رسد دلالت بر نامتعین بودن مطلق دارند، می‌توانند به عنوان

استدلال‌هایی برای صرفاً درک‌ناپذیر بودن خداوند به کار گرفته شوند.

مسئله مفاهیم مختلف بی‌نهایت

تا اینجا سه گروه از مفاهیم بی‌نهایت را مطرح کردیم: (۱) بی‌نهایت ریاضی/کمی، (۲) عدم تعین یک ویژگی خاص، و (۳) عدم تعین تمام ویژگی‌های محدودکننده. از دومی هم می‌توان برای اسناد بی‌نهایت به غیرخداوند استفاده کرد هم برای اسناد بی‌نهایت به خداوند، اما سومی منحصرراً برای اسناد بی‌نهایت به خداوند استفاده می‌شود: ذات الهی به عنوان امری مطلق که محدود یا معین به هیچ چیز نیست، بلکه همه چیز را معین می‌کند. همه این مفاهیم با یک اصطلاح بیان می‌شوند، آپایرون، که به اندازه کافی گیج‌کننده و مبهم است. آنجا که ارسطو، در در باب پیدایش حیوانات، می‌گوید «طبیعت از بی‌نهایت می‌گریزد» (Aristotle, 1965, 715b13–15)، منظور او این است که طبیعت به دنبال تعین است. همچنین گریگوری نیسایی در زندگی موسی در خصوص عروج روحانی موسی به سوی خدا می‌گوید:

موسای بزرگ، در حالی که بزرگ‌تر هم می‌شد، هرگز در صعود خود متوقف نشد و هیچ حدومرز و نهایی برای خود در مسیر صعودی‌اش تعیین نکرد. او پس از گذاشتن پا بر روی نردبانی که خدا برپا کرد، از پله‌ای به پله بالاتر صعود می‌کرد و هرگز از بالا رفتن دست بر نمی‌داشت، زیرا همیشه پله‌ای بالاتر از پله‌ای که به آن رسیده بود، می‌یافت. (Gregory of Nyssa, 1978, p. 227)

پر واضح است که این عروج به سوی خدا اخلاقی و عقلانی است، چرا که از جنس رسیدن به بی‌نهایت کیفی است که یک جستجوی بی‌پایان است. از سوی دیگر، این عروج بی‌نهایت، که هرگز پایان نمی‌پذیرد، مراحل دارد. داشتن مراحل حاکی از یک مفهوم کمی از بی‌نهایت است. بنابراین، گریگوری با استفاده از اصطلاحی واحد هم بی‌نهایت یا عدم تعین کیفی را در نظر دارد و هم به بی‌نهایت کمی اشاره می‌کند. البته ممکن است گفته شود که در اینجا مشکلی وجود ندارد، زیرا آنچه کمی است مراحل عروج اخلاقی و عقلانی است، نه خود خداوند.

بی‌نهایت به مثابه مقوله‌ای هستی‌شناختی

با وجود این، همچنان می‌توانیم مفهومی ایجابی از بی‌نهایت را پیدا کنیم. آیا مفهوم بی‌نهایت غیرکمی چیزی بیش از این نمی‌گوید که موجودی وجود دارد که متعین و قابل درک نیست؟ به نظر می‌رسد

می‌توان بی‌نهایت را در مفهومی غیرکمتی نیز مطرح کرد که حاکی از بی‌نهایتی هستی‌شناختی است. گریگوری در خصوص این مفهوم از بی‌نهایت می‌گوید:

به‌یقین آنچه محدود است در نقطه‌ای پایان می‌یابد؛ همان‌طور که هوا مرزی برای هر آنچه پرواز می‌کند و آب مرزی برای هر آنچه در آن زندگی می‌کند فراهم می‌آورد. بنابراین، ماهی‌ها از هر طرف توسط آب احاطه شده‌اند و پرندگان توسط هوا. حدود مرزهایی که پرندگان یا ماهی‌ها را احاطه می‌کنند آشکار است: آب، حد شناوری است و هوا، حد پرواز. به همین ترتیب، اگر خدا محدود تصور شود، لزوماً توسط چیزی متفاوت در طبیعت احاطه می‌شود. منطقی است که آنچه احاطه می‌کند بسیار بزرگ‌تر از چیزی باشد که در بر گرفته شده است. همه پذیرفته‌اند که ذات الهی نیک است. اما آنچه در طبیعت با نیک متفاوت است مطمئناً چیزی غیر از نیک است. آنچه خارج از نیک است، در طبیعت شر تلقی می‌شود. اما نشان داده شد که آنچه احاطه می‌کند بسیار بزرگ‌تر از چیزی است که احاطه شده است. پس، قطعاً نتیجه می‌شود که کسانی که فکر می‌کنند خدا محدود است، نتیجه می‌گیرند که او توسط شر محصور شده است [...] بنابراین، کسی که ذات الهی را با هر مرزی محصور می‌کند نتیجه می‌گیرد که نیک تحت حکومت ضد خود است [...] . بنابراین، هیچ ملاحظه‌ای به چیزی که طبیعت بی‌نهایت را در بر می‌گیرد داده نخواهد شد. (Gregory of Nyssa, 1978, p. 236)

با توجه به این استعاره‌ها، ممکن است تصور شود که برای حفظ عظمت خداوند باید او را حاوی همه چیزهای دیگر بدانیم. به بیان دیگر، بی‌نهایت، اگر به‌درستی مورد توجه قرار گیرد، به نوعی وحدت وجود می‌انجامد. البته، می‌توان از خداباوری کلاسیک، همراه با اسناد بی‌نهایت به خداوند، دفاع کرد و گفت که بی‌نهایت بودن خدا به این معناست که هر موجودی غیر از خدا قدرت وجود داشتن بدون او را ندارد، و وجود آن‌ها به او وابسته است. بنابراین، ضرورتی ندارد که ماسوی‌الله در خداوند وجود داشته باشند - به هر معنای ممکن - بلکه خارج از او وجود دارند، اما نه به گونه‌ای که عظمت، قدرت یا طبیعت او را محدود کنند. به هر روی، نکته مشترک در هر دو دیدگاه استفاده از بی‌نهایت به عنوان مقوله‌ای هستی‌شناختی است، چه بگوییم هیچ چیز خارج از خدا وجود ندارد و چه بگوییم هیچ چیز مستقل از خدا وجود ندارد. گریگوری نیسایی از بی‌نهایت هستی‌شناختی برای بیان اراده آزاد انسان در انتخاب مسیر یا هدف خیر و مسیر یا هدف شر نیز استفاده می‌کند. او انتخاب مسیر یا هدف خیر را انتخابی در راستای حیات ابدی یا بی‌نهایت انسان می‌داند:

به لطف خداوند، انسان آزاد گذاشته شد تا هر کدام از این دو را که می‌خواهد انتخاب کند. منظورم خوب و بد است، یا آنچه با زندگی کوتاه و گذرا سازگار است و آنچه با آن دوران بی‌پایانی که مرز آن بی‌نهایت است، سازگار است. (Gregory of Nyssa, 1999, p. 234)

همچنین در جای دیگر می‌گوید:

آنچه همیشه در حرکت است، اگر پیشروی‌اش به سوی خیر باشد، هرگز متوقف نخواهد شد، به دلیل بی‌نهایت بودن مسیری که باید طی شود، یعنی مسیر خیر، زیرا برای آنچه می‌جوید هیچ پایانی نخواهد یافت، به گونه‌ای که چون آن را دریابد، از حرکت به آرامش برسد. (Gregory of Nyssa, 2023, p. 251)

تصور ناپذیری بی‌نهایت

از نظر همه فیلسوفان یونان باستان، بحث درباره مفهوم بی‌نهایت صرفاً بحث درباره تصویری معقول و منطقی از یک بی‌نهایت انتزاعی اما به‌سختی قابل تصور نیست، بلکه بحث درباره توانایی ذهن انسان در درک بی‌نهایت است. ارسطو به طور ویژه نسبت به توانایی ذهن انسان در تصور بی‌نهایت بدبین بود. همچنین کسانی که بر این باور بودند که موجودی بی‌نهایت وجود دارد، بر ناتوانی ذهن انسان در درک واقعی آن تأکید می‌کردند. گریگوری می‌نویسد: «موجودی که در هیچ حد و حصری نگنجد ذاتاً قابل درک نیست» (Gregory of Nyssa, 1978, p. 238). همچنین، چنان‌که الکساندر آپسینا می‌گوید، گریگوری در کتاب شرح سرود سلیمان، توانایی انسان در درک عظمت و قدرت خداوند را با استفاده از تمثیلی جالب چنین بیان می‌کند که قدرت الهی را نمی‌توان در اندیشه یا کلام انسانی گنجاند. بلکه، زبان انسانی در بهترین حالت می‌تواند «به اثر اندکی از عطر الهی اشاره کند که کل آفرینش از آن، در درون خود تقلید می‌کند». بنابراین، از نظر گریگوری، شناخت انسان از خدا را می‌توان به تجربه بوییدن ظرف عطری تشبیه کرد که بر نظام آفرینش خالی شده است. بشر فقط می‌تواند بر اساس بخار ضعیفی که از آن باقی مانده است درباره ماهیت خود عطر حدس‌هایی بزند (Abecina, 2024, p. 164).

الهیات سلبی و بی‌نهایت بودن خداوند

تا اینجا با دو رویکرد در خصوص نامتناهی بودن یا بی‌نهایت بودن خداوند مواجه بودیم. به نظر افلاطون و ارسطو، خداوند نمی‌تواند نامتناهی باشد، زیرا این به معنای فقدان صورت و تعیین و

بنابراین فقدان کمال خواهد بود. به نظر برخی از فلاسفه پیشاسقراطی و نوافلاطونی، خداوند نامتناهی است، و این دیدگاه با الهیات سلبی سازگارتر است. این اندیشه که ما آن طور که درباره دیگر موجودات می‌اندیشیم، نمی‌توانیم درباره خداوند بیاندیشیم، در تاریخ تفکر یونان باستان سابقه‌ای طولانی دارد. برای نمونه، گزنفون (۵۷۰-۴۷۸ م.) در این خصوص بیان می‌کند که «... چیزهایی را به خدایان نسبت داده‌اند گویی خدایان نیز مانند آدمیان زاده شده‌اند و لباس می‌پوشند و صدا و شکل دارند». فیثاغوریان نیز از انتساب بسیاری از صفات مانند تغییر و بی‌ثباتی به خداوند خودداری می‌کردند (Jaeger, 1936, p. 19). در میان نوافلاطونیان، افلوطین بیش از هر چیزی بر تعالی و تنزیه «احد» از هر گونه ویژگی تعین‌بخش و محدودکننده تأکید می‌ورزید. به زعم او، «کسی که همه چیز را از او سلب کند و هیچ چیزی را به او نسبت ندهد، سخن درست گفته است». نزد افلوطین، هستی دارای صورت و تعین است و چون احد نامتعیین و فاقد هر گونه صورتی است، پس در «ورای وجود و عدم» قرار دارد و از این رو قابل شناخت و قابل بیان نیست.

به هر روی، به نظر می‌رسد هر دو رویکرد بر این موضوع توافق دارند که خدایی که صورت محض است، و برای مفهوم آن تعریفی دقیق داریم، نمی‌تواند نامتناهی باشد. افلاطون و ارسطو در این خصوص به صراحت سخن نگفته‌اند، اما می‌توان حدس زد که آنها با گزاره‌هایی مانند «اگر خدا نامتناهی است، ما نمی‌توانیم او را بشناسیم» مخالفتی نداشته باشند. این امر وظیفه یا تلاشی عقلانی را برای کسانی مطرح می‌کند که می‌خواهند نامتناهی بودن خداوند و قابل فهم بودن یا سایر صفات او را حفظ کنند. به هر حال، از لحاظ فلسفی، مشخص نیست که چگونه خدایی که به معنای «نامتعیین» نامتناهی است، می‌تواند شناخته شود، یا چگونه می‌تواند یک شخص باشد.

نتیجه‌گیری

در خصوص اسناد مفهوم بی‌نهایت به خداوند در اندیشه یونان باستان، مطالب بسیاری می‌توان مطرح کرد که از حوصله این جستار بیرون است، اما در اینجا به بیان دو نکته بسنده می‌کنیم: استفاده از اصطلاح آپایرون در آثار یونانیان بسیار پیچیده و گیج‌کننده است. مفاهیم گوناگون و متفاوتی وجود دارند که با این اصطلاح بیان می‌شوند، و گاهی اوقات این ابهام حتی در آثار یک فیلسوف یا یک متن واحد نیز رخ می‌دهد. تشخیص این که آیا این نقص در شکل‌گیری مفاهیم مختلف تحت اصطلاح آپایرون در اندیشه یونان باستان نهفته است یا این که برآمده از خود مفهوم بی‌نهایت است، آسان نیست، اگرچه دومی محتمل‌تر به نظر می‌آید. در میان فیلسوفان یونان باستان توافق همگانی وجود دارد که اگر خداوند بی‌نهایت باشد، به سختی می‌توان او را شناخت. او حتی ممکن است هیچ ویژگی و تعینی نداشته باشد.

این بدان معناست که از نظر فیلسوفان یونان باستان، بی‌نهایت بودن خداوند با الهیات سلبی همراه است. حتی می‌توان استدلال کرد که شخص‌انگاری خداوند به یک مسئله تبدیل می‌شود. بنابراین، الهی‌دانان و خداپوستان که آموزه بی‌نهایت بودن خداوند را می‌پذیرند، باید توضیح دهند که چرا ادعا می‌کنند دانش نسبتاً دقیقی از او دارند و چگونه این امر با بی‌نهایت بودن او در تضاد نیست. گریگوری نیسایی در آموزه‌های خداشناسی مسیحیت جایگاه مهمی به مسئله بی‌نهایت الهی می‌بخشد. این مسئله بخشی از الهیات سلبی او می‌شود که در آن تعالی خداوند به‌شدت مورد تأکید قرار می‌گیرد. از نظر او، ذات خداوند را نمی‌توان با هیچ نامی بیان کرد. او تلاش می‌کند تا در تبیین مفهوم بی‌نهایت الهی از جنبه معرفت‌شناسانه آن فراتر رود و بیشتر با نگاه هستی‌شناسانه به این مسئله توجه کند تا از این طریق جایگاه انسان در نظام هستی و نسبت او با خدای بی‌نهایت بهتر شناخته شود. گریگوری اولین متفکری است که به تفصیل در مورد بی‌نهایت الهی بحث می‌کند، اگرچه این مفهوم در دیگر پدران کاپادوکیه‌ای نیز ظاهر می‌شود. او میان درک‌ناپذیری خداوند و بی‌نهایت بودنش ارتباط برقرار می‌کند. گریگوری طبیعی‌ترین و ناب‌ترین اندیشیدن درباره خداوند را تصدیق این امر می‌داند که او بی‌نهایت است، چرا که اسناد تناهی به خداوند مستلزم نقص و کاستی در اوست. در میان متفکران مسیحی، او نخستین کسی است که درباره خدای بی‌نهایت یا نامتناهی الهی به تفصیل سخن گفته است. البته چنان که در متون برجامانده از او ملاحظه می‌کنیم و نیز به گواهی شارحان او، تبیین‌های او با ابهاماتی مواجه هستند. چنان که اشاره شد، این ابهام ممکن است ناشی از کاستی‌های تفکر خود گریگوری نباشد، زیرا مفهوم بی‌نهایت خود مبهم است. نه او و نه پیشینیانش نتوانستند از اصطلاحات مختلف برای تمایز میان معانی گوناگون بی‌نهایت و مفاهیم مرتبط با آن استفاده کنند.

■ تعارض منافع

■ نویسنده هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده است.

فهرست منابع

ارسطو. (۱۳۷۸). سماع طبیعی (فیزیک) (محمدحسن لطفی، مترجم). طرح نو.
 افلاطون. (۱۳۶۶). مجموعه آثار افلاطون (محمدحسن لطفی و رضا کاویانی، مترجمان). خوارزمی.
 ضیائی، علی‌اکبر. (۱۴۰۰). معضل بی‌نهایت در ریاضیات و فلسفه. انتشارات بین‌المللی امین.

References

- Abecina, A. L. (2024). *Christ, the Spirit, and human transformation in Gregory of Nyssa's In Canticum Canticorum*. Oxford University Press.
- Aristotle. (1965). *De generatione animalium* (H. J. Drossaart Lulofs, Ed.). Oxford University Press.
- Aristotle. (1983). *Physics: Books III and IV* (E. Hussey, Ed.). Clarendon Press.
- Aristotle. (1999). *Samā'-e Ṭabī'ī (Fīzīk)* (M. H. Lotfī, Trans.). Tarḥ-e Now. [In Persian]
- Geljon, A.-K. (2005). Divine infinity in Gregory of Nyssa and Philo of Alexandria. *Vigiliae Christianae*, 59(2), 152–177.
- Gregory of Nyssa. (1978). *The life of Moses* (A. J. Malherbe & E. Ferguson, Trans.).
- Gregory of Nyssa. (1999). *Saint Gregory of Nyssa: Ascetical works* (V. W. Callahan, Trans.). The Catholic University of America Press.
- Gregory of Nyssa. (2007). *Contra Eunomium II* (S. G. Hall, Trans.). Brill.
- Gregory of Nyssa. (2023). *On the human image of God*. Oxford University Press.
- Huffman, C. (2005). Archytas of Tarentum: Pythagorean, philosopher and mathematician king. Cambridge University Press.
- Jaeger, W. (1936). *The theology of the early Greek philosophers*. Oxford University Press.
- Motia, M. (2022a). Imitations of infinity: Gregory of Nyssa and the transformation of mimesis. University of Pennsylvania Press.
- Motia, M. (2022b). Dionysius and Gregory of Nyssa. In M. Edwards (Ed.), *The Oxford handbook of Dionysius the Areopagite*. Oxford University Press.
- Plato. (1987). *Majmū'ah-ye Āthār-e Aflāṭūn* (M. H. Lotfī & R. Kāviyānī, Trans.). Khwārazmī. [In Persian]
- Sweeney, L. (1992). Divine infinity in Greek and medieval thought. Peter Lang.
- Wolfson, H. (1934). *The philosophy of Spinoza* (Vol. 1). Harvard University Press
- Žiā' eī, A. A. (2021). *Mo'āl-e Bī-Nihāyat dar Riyāzīyāt va Falsafeh*. Intishārāt-e Beyn al-Melālī-ye Amīn. [In Persian]